

Лежнева Т. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри права
Університету імені Альфреда Нобеля

Палєєва Ю. С.,
старший викладач кафедри права
Університету імені Альфреда Нобеля

ДЕЯКІ НОВЕЛИ ЩОДО ТРЕТІХ ОСІБ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ЦИВІЛІСТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

SOME INNOVATIONS CONCERNING THIRD PARTIES IN THE NATIONAL CIVILISTIC PROCEDURE

У статті подано аналіз змін правового регулювання участі у цивілістичному процесі третіх осіб. Встановлено, що частина цих змін не відповідає ані інтересам (потенційних) третіх осіб та інших учасників справи, ані завданням цивілістичного процесу та суперечить основним засадам цивілістичного процесу. Подано пропозиції щодо удосконалення правового регулювання участі у цивілістичному процесі третіх осіб.

Ключові слова: цивілістичний процес, треті особи, вступ (залучення) у справу третіх осіб, сторони, преюдиція.

В статье представлен анализ изменений правового регулирования участия в цивилистическом процессе третьих лиц. Установлено, что часть этих изменений не соответствует ни интересам (потенциальных) третьих лиц и других участников дела, ни задачам цивилистического процесса и противоречит основным началам цивилистического процесса. Представлены предложения по совершенствованию правового регулирования участия в цивилистическом процессе третьих лиц.

Ключевые слова: цивилистический процесс, третьи лица, вступление (привлечение) в дело третьих лиц, стороны, преюдиция.

The paper provides an analysis of changes in the legal regulation of third parties participation in civilistic procedure. It is concerned that some of these changes do not correspond neither to the interests of (potential) third parties and other participants of the case, nor to the task of the civilistic procedure. These changes are contrary to the basic principles of the civilistic procedure. The proposals for improving the legal regulation of participation of third parties in civilistic procedure are submitted.

Key words: civilistic procedure, third parties, introduction (involvement) of third parties, parties, prejudices.

В результаті останньої масштабної зміни процесуального законодавства зазнало деяких змін правове регулювання участі у цивілістичному процесі третіх осіб. Відповідні зміни відображено у новій редакції [1] Цивільного процесуального кодексу України [2] (далі – ЦПК України, ЦПК(п) України – для попередньої редакції), Господарського процесуального кодексу України [3] (далі – ГПК України, ГПК(п) України – для попередньої редакції), Кодексу адміністративного судочинства України [4] (далі – КАС України, КАС(п) України – для попередньої редакції). У зв'язку із цим постає питання доктринальної оцінки новітнього правового регулювання участі у цивілістичному процесі третіх осіб, яке, як свідчить попередній аналіз, може негативно вплинути на захист прав, свобод та інтересів учасників процесу та інших осіб.

Питанням участі у цивілістичному процесі третіх осіб присвячено чимало праць, оскільки треті особи – давній інститут процесуального права. Серед класичних робіт варто вказати на праці А.Ф. Клейнмана [5], М.А. Вікута [6], І.М. Ільїнської [7], В.Н. Аргунова [8], М.С. Шакар'яна [9]. Серед новіших вітчизняних робіт можна виділити дисертаційні дослідження А.І. Кузьменко [10], О.В. Бобровника [11], монографію Д.М. Сибільова [12]. Крім того, питання третіх осіб регулярно обговорюється у межах окремих наукових статей. Втім, останні зміни в процесуальному

інституті третіх осіб ще не отримали детального наукового аналізу та оцінки.

Метою цієї статті є аналіз та оцінка новел правового регулювання участі третіх осіб у цивілістичному процесі, надання відповідних зауважень та пропозицій.

Поняття третіх осіб загалом достатньо розроблене процесуальною наукою. Тому зупинимось лише на наведенні двох визначень. В.В. Комаров вважає: «Треті особи <...> – це особи, які вступили у розпочатий процес для захисту своїх суб'єктивних прав, свобод чи інтересів, відмінних від прав, свобод та інтересів позивача та відповідача» [13, с. 310]. За С.В. Васильєвим, треті особи – це «особи, які беруть участь у справі, вступають або залучаються до розпочатого процесу, мають певну заінтересованість у результаті справи, оскільки рішення може вплинути на їх права і обов'язки» [14, с. 90].

Порівняно усталеним є бачення відмінностей у природі двох різновидів третіх осіб: третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору (далі – ТОСВ), і третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору (далі – ТОНЗ). Наприклад, С.В. Васильєв так пояснює цю відмінність: «Якщо порівнювати характер юридичної зацікавленості третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, і третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог, то можна сказати, що різ-

ниці в юридичному інтересі цих двох видів третіх осіб щодо спору полягає в тому, що третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, має стосовно предмета спору безпосередній юридичний інтерес, оскільки вона є суб'єктом спірного матеріального правовідношення (або вважає себе таким), а третя особа без самостійних вимог має стосовно предмета спору непрямий юридичний інтерес, оскільки не є суб'єктом спірного матеріального правовідношення, перебуває з однією зі сторін у процесі в таких матеріальних правовідносинах, які можуть змінитися в результаті винесеного рішення суду в спорі між сторонами» [15, с. 68].

А.Ф. Клейнман у своїй класичній праці «Участие третьих лиц в гражданском процессе» пише: ««*Duobus litigantibus tertius gaudet*» (коли двоє судяться – третій радіє) – говорить стародавнє римське прислів'я. Щодо цивільного процесу воно виявляється помилковим: здебільшого третя особа, пов'язана з однією із сторін певними юридичними відносинами, відчуває не радість від початку процесу, а навпаки – глибоку тривогу. Справді, рішення, яке буде винесено судом по цьому спору, може виявитися підставою для сторони, яка програла процес, до того, щоб вимагати відшкодування збитків від цієї третьої особи» [5, с. 4]. Слова класика, можливо, нині видадуться дещо найвщими та самоочевидними, але у них виразно бачимо ту мету, яку мало б переслідувати правове регулювання участі третіх осіб у цивільному процесі, а саме надання третій особі (особливо це стосується ТОНЗ) можливостей належного захисту своїх прав та законних інтересів у «чужому» процесі – процесі, в якому третя особа більшою (ТОНЗ) або меншою (ТОСВ) мірою має вразливіше процесуальне становище, ніж сторони – позивачі і відповідачі.

В.В. Комаров зазначає: «Інститут третіх осіб, як і інститут сторін, забезпечує захист прав, свобод та інтересів громадян і організацій. Разом із тим він має самостійне значення. Інститут третіх осіб розрахований на захист прав, свобод та інтересів, відмінних і незалежних від прав, свобод та інтересів сторін <...> треті особи своєю юридичною заінтересованістю певною мірою близькі до правового становища сторін, але метою участі третіх осіб є все-таки захист своїх прав, відмінних і незалежних від прав сторін. Тому захист прав, відмінних та незалежних від прав сторін, – основна функція інституту третіх осіб у цивільному судочинстві. Захист прав, відмінних і незалежних від прав сторін, – не єдина функція інституту третіх осіб. Участь третіх осіб у цивільному процесі, крім того, забезпечує більш швидкий розгляд цивільної справи, в яку вступають чи залучаються треті особи. Завдяки участі у справі третіх осіб відбувається більш повна концентрація доказового матеріалу, що допомагає не тільки захисту прав третіх осіб, але і правильному розгляду загалом цивільної справи, порушеної первісним позивачем до відповідача. Незалучення до участі в справі третьої особи, заінтересованої у вирішенні спору, тягне за собою не тільки порушення прав цієї особи, а й

недоліки в дослідженні фактичних обставин справи» [13, с. 309–310].

Отже, вважаємо за потрібне розглянути новели правового регулювання участі у цивільному процесі третіх осіб саме в такому контексті, тобто зважаючи на те, наскільки вони відповідають завданням захисту прав та законних інтересів третіх осіб та забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ.

1. Змінено та дещо уніфіковано темпоральні межі вступу у справу третіх осіб. Попередні редакції кодексів передбачали вступ третіх осіб у справу до закінчення судового розгляду (ухвалення судом рішення) (ч. 1 ст. 34, ч. 1 ст. 35 ЦПК(п) України; ч. 1 ст. 53, ч. 2 ст. 53 КАС(п) України; ч. 1 ст. 26, ч. 1 ст. 27 ГПК(п) України). Нова редакція передбачає, що треті особи можуть вступити у справу до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження (ч. 1 ст. 52, ч. 1 ст. 53 ЦПК України; ч. 1 ст. 49, ч. 1 ст. 50 ГПК України; ч. 1 ст. 49 КАС, ч. 2 ст. 49 України) На нашу думку, такі зміни не можуть сприйматися однозначно позитивно. З одного боку, звуження темпоральних меж вступу у справу третіх осіб дасть змогу попередити можливі спроби штучного затягування розгляду справи шляхом систематичного вступу (залучення) значної кількості третіх осіб. З іншого боку, особи, які могли б вступити у справу як треті особи, значно втрачають у можливості реалізувати своє право на участь у процесі.

2. Змінено та уніфіковано врегулювання питання розгляду справи спочатку у разі вступу у справу третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги. ЦПК(п) України передбачав, що справа розглядається спочатку за клопотанням третьої особи (ч. 2 ст. 34); КАС(п) України передбачав автоматичний розгляд адміністративної справи спочатку (ч. 1 ст. 53); ГПК(п) України взагалі не передбачав розгляду справи спочатку в цьому випадку. В новій редакції кодексів одноманітно визначено, що справа в такому разі розглядається спочатку за клопотанням учасника справи (ч. 4 ст. 52 ЦПК України; ч. 4 ст. 49 ГПК України; ч. 1 ст. 49 КАС України). Такий крок законодавця варто привітати, адже розгляд справи спочатку за клопотанням учасника справи краще втілює баланс між засадами змагальності, диспозитивності та принципом об'єктивної істини.

3. Що стосується порядку вступу третіх осіб у справу, то способи вступу лишилися без змін: 1) щодо ТОСВ – позовна заява; 2) щодо ТОНЗ: а) залучення за заявою ТОНЗ; б) залучення за ініціативою суду; в) залучення за заявою учасників справи. Однак при цьому зазнали деяких змін процесуальні механізми залучення ТОНЗ за заявою учасників справи. Так, процесуальні кодекси в новій редакції передбачають таке: «Якщо в результаті ухвалення судового рішення сторона може набутися право стосовно третьої особи або третя особа може пред'явити вимоги до сторони, така сторона зобов'язана сповістити цю особу про відкриття провадження у справі

і подати до суду заяву про залучення її до участі у справі як третю особу, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. До такої заяви мають бути додані докази про направлення її копії особі, про залучення якої як третьої особи подана заява» (ч. 1 ст. 54 ЦПК України; ч. 1 ст. 51 ГПК України; ч. 1 ст. 50 КАС України). Вважаємо, що законодавець тут покладає на сторін невластиві останнім функції щодо організації судового процесу, які мав би виконувати сам суд. Особливе нерозуміння викликає те, що законодавець встановив обов'язок сторін подавати заяву про залучення до участі у справі третьої особи, хоча заяви та клопотання учасників справи є процесуальною формою реалізації ними процесуальних прав, диспозитивних повноважень. Загалом така новела є втручанням у сферу диспозитивних засад цивільного процесу. На нашу думку, достатньо було б закріпити в процесуальних кодексах обов'язок сторін повідомляти суд про відомих їм осіб, які могли б набути статусу ТОНЗ у цьому процесі.

4. Ключовою новелою є встановлення «наслідків незалучення у справу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору». Таку назву мають ст. 54 ЦПК України, ст. 51 ГПК України, ст. 50 КАС України. Однак, власне «наслідки незалучення...» викладені лише в других частинах цих статей: «У разі розгляду справи без повідомлення третьої особи про розгляд справи обставини справи, встановлені судовим рішенням, не мають юридичних наслідків при розгляді позову, пред'явленого стороною, яка брала участь у цій справі, до цієї третьої особи або позову, пред'явленого цією третьою особою до такої сторони».

Цільова спрямованість такої норми зрозуміла – виключити поширення на осіб, які не брали участі у справі, процесуальних норм про преюдицію. Так, загальне правило щодо преюдиції виглядає таким чином: «Обставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, в якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини, якщо інше не встановлено законом» (ч. 4 ст. 82 ЦПК України, ч. 4 ст. 75 ГПК України, ч. 4 ст. 78 КАС України). Ч. 5 ст. 82 ЦПК України, ч. 5 ст. 75 ГПК України, ч. 5 ст. 78 КАС України, своєю чергою, містять спеціальне правило стосовно осіб, які не брали участі у справі: «Обставини, встановлені стосовно певної особи рішенням суду в господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, можуть бути у загальному порядку спростовані особою, яка не брала участі у справі, в якій такі обставини були встановлені». Таким чином, щодо осіб, які не брали участі у справі, встановлено т.зв. гнучку (слабку, спростовну) преюдицію, на противагу безапелляційній (жорсткій, неспростовній) преюдиції, яка діє за загальним правилом. Самі ж преюдиційні обставини набувають якостей спростовної презумпції.

Однак положення ч. 2 ст. 54 ЦПК України, ч. 2 ст. 51 ГПК України, ч. 2 ст. 50 КАС України являють собою, на нашу думку, окремих виняток із загаль-

ного правила про преюдицію. По-перше, стосуються вони не «осіб, які не брали участі у справі», а третіх осіб, якщо мав місце розгляд справи без їх повідомлення. По-друге, іншим є зміст винятку: «обставини справи, встановлені судовим рішенням, не мають юридичних наслідків», тобто, якщо тлумачити норму буквально, встановлюється неспростовна презумпція відсутності відповідних обставин.

Загалом намагання законодавця додатково захистити права та законні інтереси третіх осіб (осіб, які могли б бути третіми особами) цілком зрозумілими та заслуговують на схвалення. Час від часу в літературі висловлювалися конкретні пропозиції в цьому напрямі. Так, наприклад, О.В. Бобровник свого часу пропонував, «крім обов'язку позивача і відповідача, повідомляти суду про наявність третіх осіб, передбачити у ЦПК процесуальні наслідки, які можуть настати у разі зловживання цими суб'єктами своїми процесуальними правами, зокрема неповідомлення суду про таких осіб: безумовне право третьої особи на апеляційне та касаційне оскарження рішення суду незалежно від строку та порядку такого оскарження» [11, с. 8].

Однак аналіз норм ч. 2 ст. 54 ЦПК України, ч. 2 ст. 51 ГПК України, ч. 2 ст. 50 КАС України свідчить про те, що вони мають суттєві юридико-технічні недоліки, які спотворюють намір законодавця захистити інтереси потенційних третіх осіб, які не брали участі у справі, шляхом їх виключення із суб'єктного складу преюдиції.

Насамперед звертає на себе увагу формулювання гіпотези розглядуваної норми: «у разі розгляду справи без повідомлення третьої особи про розгляд справи». Невизначеним є зміст фрази «без повідомлення третьої особи».

По-перше, постає питання, про яке повідомлення йдеться, хто і за яких обставин мав би його зробити. Описаний вище порядок вступу (залучення) у справу ТОНЗ не передбачає жодного «повідомлення». Можливі варіанти відповіді на це питання є такі: 1) під неповідомленням варто розуміти невиконання судом вимоги ч. 3 ст. 53 ЦК України, ч. 2 ст. 50 ГК України, ч. 2 ст. 49 КАС України, які встановлюють, що «якщо суд при вирішенні питання про відкриття провадження у справі або при підготовці справи до розгляду встановить, що рішення суду може вплинути на права та обов'язки осіб, що не є стороною у справі, суд залучає таких осіб до участі у справі як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору»; 2) під неповідомленням варто розуміти невиконання стороною наведених нами раніше вимог ч. 1 ст. 54 ЦПК України; ч. 1 ст. 51 ГПК України; ч. 1 ст. 50 КАС України; 3) під неповідомленням варто розуміти як невиконання судом вимоги ч. 3 ст. 53 ЦК України, ч. 2 ст. 50 ГК України, ч. 2 ст. 49 КАС України, так і невиконання стороною вимог ч. 1 ст. 54 ЦПК України; ч. 1 ст. 51 ГПК України; ч. 1 ст. 50 КАС України.

По-друге, у нормі відсутня будь-яка вказівка на «вину» відповідних суб'єктів у «неповідомленні третьої особи». Таким чином, застосування ч. 2

ст. 54 ЦПК України, ч. 2 ст. 51 ГПК України, ч. 2 ст. 50 КАС України не виключається і в разі, коли сторони/суд, які «не повідомили» третю особу, не знали і не мали знати про наявність потенційної третьої особи.

По-третє, використання терміна «третя особа» тут є недоречним, адже третьою особою є така особа, яка вже вступила у процес, а тому про її «неповідомлення» не може бути й мови.

Ще більш критичний відгук викликає диспозиція аналізованої норми: «обставини справи, встановлені судовим рішенням, не мають юридичних наслідків». Як ми вже зазначали, буквально тлумачення цього положення має наслідком висновок про те, що норма встановлює неспростовну презумпцію відсутності відповідних обставин. Таким чином, встановлюється, що невиконання стороною (або й судом при широкому тлумаченні «неповідомлення») – безвідносно до її «вини» – приписів процесуальних норм тягне за собою фактичну безумовну нікчемність юридичних фактів, які встановлені в рішенні суду. Вважаємо таку ситуацію неприпустимою, адже дійсність обставин (юридичних фактів) та їх здатність бути доведеними у судовому процесі за відповідними правилами доказування в жодному разі не може ставитися в залежність від поведінки сторін в іншому процесі, а тим більше – від поведінки суду в іншому процесі.

Крім того, варто вказати, що положення ч. 2 ст. 54 ЦПК України, ч. 2 ст. 51 ГПК України, ч. 2 ст. 50 КАС України можуть недобросовісно експлуатуватися особами, які через спеціально організовані фіктивні судові процеси (тобто процеси, які ініціюються і проводяться однією або обома сторонами не з метою вирішення спору по суті, а для досягнення інших супутніх правових наслідків), спеціально організовуючи «неповідомлення третьої особи», домагатимуться того, що ті чи інші юридичні факти, в нікчемності яких у цих осіб є недобросовісний інтерес, таки набудуть якості безумовної нікчемності.

Аналіз новел правового регулювання участі у цивільному процесі третіх осіб дає змогу зробити такі висновки: 1) відповідні новели є неоднозначними, частина з них може бути сприйнята цілком схвально; інша (і більша) їх частина не відповідає ані інтересам (потенційних) третіх осіб та інших учасників справи, ані завданням цивіліс-

тичного процесу та суперечить основним засадам цивільного процесу; 2) останнє, насамперед, стосується положень про «наслідки незалучення третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору», які мають суттєві юридико-технічні недоліки.

Вбачається за необхідне або (1) взагалі вилучити положення про «наслідки незалучення третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору» (на такі випадки поширюватиметься ч. 5 ст. 82 ЦПК України, ч. 5 ст. 75 ГПК України, ч. 5 ст. 78 КАС України), або (2) змінити норми ст. 54 ЦПК України (а також аналогічно ст. 51 ГПК України, ст. 50 КАС України), виклавши її такої редакції:

«1. У разі розгляду справи без вступу (залучення) як третьої особи такої особи, на права або обов'язки якої щодо однієї зі сторін може вплинути рішення у справі, до обставин справи, встановлених судовим рішенням, не застосовуються положення ч. 4 ст. 82 цього Кодексу.

2. Ч. 1 цієї статті не застосовується у випадку, коли особа, на права або обов'язки якої щодо однієї зі сторін може вплинути рішення у справі, знала про відкриття провадження у справі, однак із власної волі не вступила у справу чи відмовилася від її залучення до справи.»

Крім того, на нашу думку, варто змінити формулювання обов'язку сторін повідомляти суд про потенційних третіх осіб, а останніх – про відкриття провадження у справі (нині – ч. 1 ч. 1 ст. 54 ЦПК України; ч. 1 ст. 51 ГПК України; ч. 1 ст. 50 КАС України). По-перше, цю норму варто вилучити зі статей «Наслідки незалучення третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору» (ст. 54 ЦПК України, ст. 51 ГПК України, ст. 50 КАС України) і помістити в статтю «Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору» (ст. 53 ЦПК України, ст. 50 ГПК України) чи «Треті особи» (ст. 49 КАС України). По-друге, варто встановити лише обов'язок сторони повідомляти суд про відомих стороні осіб, на права або обов'язки яких щодо однієї зі сторін може вплинути рішення у справі; організацію ж інформування та залучення ТОНЗ варто покласти виключно на суд, надавши сторонам право, але не обов'язок, подавати заяви про залучення ТОНЗ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. ст. 492.
3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 6. ст. 56.
4. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35-36, № 37. ст. 446.
5. Клейнман А.Ф. Участие третьих лиц в гражданском процессе. Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1927. 43 с.
6. Вукот М.А. Участие третьих лиц в советском гражданском процессе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1953. 21 с.
7. Ильинская И.М. Участие третьих лиц в советском гражданском процессе. Москва: Госюриздат, 1962. 83 с.
8. Аргунов В.Н. Участие третьих лиц в советском гражданском процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1980. 204 с.

9. Шакарян М.С. Участие третьих лиц в гражданском процессе. Москва: Юридическая литература, 1990. 129 с.
10. Кузьменко А.І. Треті особи в адміністративному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2017. 221 с.
11. Бобровник О.В. Треті особи в цивільному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 190 с.
12. Сибилёв Д.М. Участие третьих лиц в гражданском судопроизводстве: монография. Харьков: Легас, 2001. 104 с.
13. Комаров В.В. Треті особи. Курс цивільного процесу: підручник / за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с. Глава XII. С. 309–321.
14. Васильєв С.В. Порівняльний цивільний процес. Підручник. Київ: Алерта, 2015. 352 с.
15. Васильєв С.В. Цивільний процес: Навчальний посібник. Харків: Одиссей, 2008. 480 с.